

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 94 1973

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lennart Breitholtz

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: Örjan Lindberger, Inge Jonsson

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen, Villavägen 7,
752 36 Uppsala

anläggas på denna märkliga dialog är den, som Wilson påpekar, onekligen intressant genom sin freudianska drömtolkningsteknik före Freud. Intrycket förstärks av det sexuella tema som är förknippat med diskussionen om materialismen och som särskilt framträder i dialogens avslutande del.

Beträffande *Jacques le fataliste* framhåller Wilson romanens »experimentella teknik», som på många 1800-talskritiker gjorde ett konstlat och förvirrande intryck men som i vårt eget sekel har väckt stort intresse. Wilson betonar sambandet i *Jacques le fataliste* mellan berättarteknik och livsåskådningsdebatt, en debatt som inte bara gäller viljans frihet utan bl. a. också människornas möjligheter att kommunicera med varandra. Särskilt genom metoden att låta läsaren själv »delta» i romanen rvingar Diderot honom att se väsentliga problem på ett nytt sätt, menar Wilson. »It is an existentialist novel, and a frank one.»

Möjligen kan man tycka att Diderots modernitet eller aktualitet i olika avseenden understryks alltför ofta och alltför kraftigt i Wilsons analyser på bekostnad av andra, mera »historiska» synpunkter. Wilson har emellertid sett som sin väsentliga uppgift just att förmedla Diderots budskap till 1900-talsläsaren, inte minst »the general reader», och kanske särskilt den amerikanske läsaren (»Certainly for Americans, who are children of the Enlightenment to a degree that is unique among twentieth-century peoples, the life and times of Diderot can have unusual interest and relevancy»). Enligt förordet har Wilson dock skrivit sin bok både för »the general reader» och för »the specialist». Den senare hänvisas av författaren, anspråkslöst, till de bibliografiska upplysningarna i notapparaten, och det skall framhållas att dessa är utomordentligt värdefulla genom sin utförlighet och aktualitet. Utan att vilja gälla som Diderotspecialist vågar jag emellertid påstå att Wilsons arbete i sin helhet måste vara av största värde också för Diderotforskaren, liksom för övrigt för varje forskare med inriktning på 1700-talets kultur. På grundval av egen och andras forskning ger Wilson en aktuell, väldokumenterad och psykologiskt övertygande helhetsbild av en central insats i upplysningskulturen.

Lars Gustafsson

Derek van Abbé: *Goethe. New Perspectives on a Writer and his Time*. George Allen & Unwin Ltd 1972.

Otto Keller: *Wilhelm Heinses Entwicklung zur Humanität. Zum Stilwandel des deutschen Romans im 18. Jahrhundert*. Francke Verlag, Bern und München 1972.

Inge Stephan: *Johann Gottfried Seume. Ein politischer Schriftsteller der deutschen Spätaufklärung*. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1973.

Walter Benjamin har betonat att vi också har alla »de namnlösa dagsverken» att tacka för de klassiska diktverkens tillkomst och Bertold Brecht förklarar att vi borde genomforska Goethe och Schiller inte efter deras »upphöjda tankar» utan med perspektiv mot dem som »vädde deras rockar»! Själv dröjer Goethe i ett brev till Frau von Stein vid det problematiska som låg däri att de uppträdande i *Iphigenie auf Tauris* talade alldeles som om inga strumpstickare hungrade i Apolda. (Brevet skrevs i Apolda i mars 1779.) »Nya perspektiv på en författare och hans tid» har Derek van Abbé satt som underrubrik på en liten bok om Goethe och det synsätt han anbringar tar just fasta på dennes ställningstaganden till de skiftande politiska och sociala förhållandena under hans långa levnad. Van Abbé vill inte bestrida att Goethe i huvudsak var en icke-politisk tänkare. »He can well be said to have bolstered up the court-system in Germany for its continued life up to 1918. This biography will chart the steps by which he inevitably came to tread this path — and what it cost him.»

Sven Delblanc gav i Prästkappan ett effektfullt, karikatyriskt porträtt av excellensen »herr von Stein», som lämnat sin ungdoms »titanestetik» och revolutionära tendenser långt bakom sig. Nu menar van Abbé att Goethe i själva verket alltid var medveten om sin falska position. Han ser den tyske diktaren mot bakgrund av de samhällen denne levde i, alltifrån Frankfurt am Main till Weimar, och han dröjer speciellt vid några verk från Goethes senare tid som *Westöstlicher Diwan* — denna diktsamling har för övrigt som van Abbé påpekar ägnats en uppslagsrik, ideologisk granskning av den östtyska marxisten Ursula Wertheim — och *Wilhelm Meisters Wanderjahre*.

Goethe har varit föremål för många häftiga attacker under det halvtannat århundrade som gått sedan hans död och fränt kritiserade blir så gott som alla hans verk ännu i R. D. Grays *Goethe: A Critical Introduction* (Cambridge 1967). Van Abbé försöker å sin sida uppvisa att Goethe ingalunda var så politiskt försöffad som han länge har uppfattats på liberalt och radikalt håll. Som minister i hertig Karl Augusts Weimar anlade han visserligen en skyddsmask av stel, avvisande hovmannaskap och naturligtvis var det »fegt» av honom, hävdar van Abbé, att bara så att säga i kodform meddela Eckermann — och låta denne i sina »samtal med Goethe» förmedla till eftervärlden — vad han *verkligen* tyckte. Germanisten Derek van Abbé har tidigare skrivit en biografi över Wieland.

Han jämför nu dessa båda diktare och konstaterar att Goethe »reacted in the same apolitical fashion from the very outset of his career». Det fanns andra intellektuella unga män i de tyska småstäderna som uppträdde djärvt och oppositionellt. Men det kunde då inte gärna bli fråga om annat än kortvariga mellanspel. »In a smallish state the 'trouble-maker' was quickly identified and dealt with [...] The resentful intellectual felt himself isolated and, in his loneliness, often sought consolation in Utopian fantasies.»

Perspektivet är däremot alls inte vänt mot den politiska verkligheten i Otto Kellers stora studie Wilhelm Heineses Entwicklung zur Humanität. De litteraturhistoriker som kan sin »gamla Schück» minns den påfallande positiva karakteristik som Henrik Schück i sin redogörelse för Goethes ungdomskrets ger av Wilhelm Heineses roman Ardinghelo (1787): »ett bland de mest betydande och bäst skrivna arbeten från Sturm und Drang». Att Ellen Key på 1890-talet entusiastiskt kom att fästa sig vid boken vittnar både om bredden av hennes läsning och om hennes uppdrivna förmåga att igenkänna »valfrändskaper» inom skilda epoker. Denna roman från vars »Sinnlichkeit und abstruse Denkweisen» Goethe tog avstånd, rymmer en pittoresk och färgstark skildring av livet under italiensk renässans och förkunnar en naturreligion enligt vilken man och kvinna är heliga och fria i sin kärlek. I bokens slut försätts man till ett utopiskt rike, ett par »lycksaliga öar», och Schück ser med all rätt framställningen av den livsform som här skall praktiseras som ett utslag av »den verklig-hetsfrånvända, teoretiskt spekulativa tyska fantasin». Otto Keller konstaterar visserligen att Heinse livligt följde med tidshändelserna: »Die mit der Französischen Revolution beginnenden Zeitereignisse, der gewaltige politische und geistige Umbruch der neunziger Jahre, sie wirken stark auf dem Revolutionär der siebziger Jahre ein, führen zu einer Vertiefung und Klärung seiner Kernbegriffe.» Men Keller retirerar snabbt från den politiska problematiken till stil- och moralfrågor och högre teoretiska sfärer.

Redan Henrik Schück ansåg att de tyska litteraturhistorikerna hade gjort alltför stort väsen av Heineses immoralism. Otto Keller framhåller att den under vårt århundrade gängse Heinebildens har bestämts av en studie om Heinse und der ästhetische Immoralismus av Walter Brecht (1911): »Heinse wird als Vorläufer und Wegbereiter Nietzsches gesehen, als Verfechter eines rücksichtslosen Herren- und Machtmenschentums, als Verherrlicher einer jenseits von Gut und Böse stehenden Kraftmoral». Uppfattad som en estetisk immoralist »zwischen einem hedonistischen Rokoko und einer orgiastischen Romantik»

har Heinse knappast heller tagits riktigt på allvar, medger Keller. Han har för sin undersökning dragit nytta av det nya ljus som på sistone kastats över Heineses dagböcker – ett »jättematerial», som han säger, i behov av en nyedition. »Meine Untersuchung geht von den Tagebüchern aus. Vor allem die Aufarbeitung des Ideenmaterials der Tagebücher von 1786 bis 1803 hat mich zu Ergebnissen geführt, die dem heute geltenden Heinse-Bild widersprechen [...] Aus meinen Ergebnissen hat sich dabei der provozierende Haupttitel des Buches ergeben.»

Redan undertiteln till Otto Kellers arbete, »Zum Stilwandel des deutschen Romans im 18. Jahrhundert», klargör att författaren är en lärjunge till Emil Staiger; det är dennes välkända Stilwandel. Studien zur Vorgeschichte der Goethezeit (Zürich 1963) – anmäld i Samlaren 1966 av Carl Fehrman – som har gett uppslaget till undersökningen. Heinse utgår som konstnär från Wielands Geschichte der Agaton (1767), förklarar Keller; Ardinghelo und die glückseligen Inseln utgör i sin tur »ein wichtiges Bindeglied zwischen Goethes 'Werther' und den Romanen der neunziger Jahre», de nya bildningsromanerna. Liksom sin mästare Steiger förhåller sig Keller kategoriskt avvisande mot alla positivistiska orsaksförklaringar: »Reflektiert man die Ursachen des Stilwandels des Roman, so entzieht sich einem der noch verhältnismässig verlässliche Boden der Stilforschung.» Keller brottas tappert med Staigers stilbegrepp och konstaterar att om man enbart avser »etwas phänomenal Ablesbares, Formales», så kan man utan tvekan tala om »Stilwandel», »und zwar von Gellert zu Wieland und von Wieland zu Heinse». »Nicht so einfach ist die Frage zu beantworten, wenn man unter Stil etwas Ganzheitliches, Substantielles versteht, etwa nach der Definition Emil Staigers 'das Eine, in dem ein Mannigfaltiges übereinstimmt'.» Likväl hävdar Otto Keller att de skillnader som kan fastställas inte bara gäller själva strukturelementen, berättarens roll osv., utan att det mellan Wieland och Heinse också är fråga om »Verschiebungen» av »existentiell natur». »Eine neue Zuversicht, eine Weltgläubigkeit drückt sich da aus und wird zu einer Grundkraft, die alles durchpulst [...]» Keller vill betrakta Ardinghelo som en inom tysk 1800-talsroman banbrytande prestation. »Etwas von Ruhm der Meisterwerke des folgenden Jahrzehnts, der Romane Hölderlins, Jean Pauls, Goethes fällt so natürlicherweise auf einen ihrer stilistischen Wegbereiter.» Keller uppehåller sig speciellt vid »das Stufenprinzip» sådan denna tillämpas redan i Heineses roman. »Im 'Ardinghelo' ist eine Form entwickelt, in der sich das Streben nach ganzheitlicher Entwicklung, nach Bildung im Sinne des Humanismus der neunziger Jahre einfangen lässt.»

Också den etiska inriktningen har Otto Keller gemensam med Staiger. Dagböckerna 1774–1786 och dikterverket Ardinghella behandlas under rubriken »Weg zum Ich», dagböckerna 1786–1803 under rubriken »Individuum und Ganzes». Det förefaller ur metodisk synpunkt betänkligt att Keller helt förbigår Heinses båda romaner från det senare tidsskedet. Otto Keller menar emellertid att ett studium av dagböckerna från 1890-talet bidrar till en djupare förståelse av Ardinghellos sista del, och han förklarar, »dass man wohl über methodische Bedenken hinweggehen kann, wenn es darum geht, mit einem dynamischen, ursprünglichen Menschlichen zu kommunizieren!». Det tycks mig som om Otto Keller genomgående hos Heinses överbetonar de »ideella» elementen. »Ardinghellos Erotik ist zwar von glühender Sinnlichkeit; doch immer webt in ihr ein Ewiges» heter det värtaligt och diffust. »Heinses Leben ist wie das Goethes von einer kosmischen Liebeskraft getragen.» Det är ju ett skrivsätt som är oacceptabelt i vetenskapliga sammanhang. Men jag skall gärna medge att Keller har åtskilligt av värde att meddela om Heinses förhållande till Gluck och musiken, till Goethes dikterverk osv. Också Heinses utvecklade otvivelaktigt »eine Konzeption des Klassischen». Han rönte mycken öförståelse men Hölderlins uppskattning kom honom till del.

Misskänd liksom Heinses både av samtid och eftervärld var Johann Gottfried Seume. Inge Stephans bok om honom har en förtydligande undertitel: »Ein politischer Schriftsteller der deutschen Spätaufklärung.» En uppvärdering av Seume har först på allvar satt in efter andra världskriget. I DDR har man visserligen väl mycket inriktat sig därpå, »Seume 'in Übereinstimmung mit der heutigen sozialistischen Welt' zu bringen», förklarar Stephan; i Förbundsrepubliken åter har man hemfallit åt en annan ensidighet. Werner Kraft som 1962 utgav ett större urval betitlat Seume. Prosaschriften, avpolitiserar sålunda Seumebilden och gör honom till en företrädare för »Humanität» och »Stammkraft»! »Durch Herauslösung aus dem historischen Kontext wird Seume zu einer moralischen Kraft stilisiert, die ausserhalb der Zeit steht und deshalb auch für alle Zeiten Gültigkeit hat.» Stephan har vida mer till övers för Herrman Schweppenhäuser som i essän »Citoyen in Deutschland» (tryckt 1961 i Seume. Apokryphen) ger ett nyanserat Seumeporträtt, »welches die Zerrissenheit und Widersprüchlichkeit von Seumes Position nicht leugnet, sondern vielmehr historisch und politisch zu begreifen versucht». Schweppenhäusers Apokryphen-utgåva betecknar Stephan f. ö. som ett symptom på det under de senaste åren också i BRD väckta intresset för uppslysningsens efterrevolutionära eller »jakobinska»

fas. Han anser att beteckningen »Jakobiner» har missbrukats såväl i DDR som BRD, men han betonar också att uttryck som »Republikaner» eller »Demokrat» heller inte täcker den mångskiftande verkligheten. »Ein abschreckendes Beispiel für die bedenkenlose Aktualisierung und Manipulation der Literaturgeschichte nach den jeweiligen politischen Marktbedingungen bietet die zweibändige Ausgabe von Jost Hermand *Von deutscher Republik*, die den 'Republikanismus' der Jahre zwischen 1775 und 1795 aus der Vergessenheit reissen will, in denen 'die Aufklärung auch in Deutschland endlich ihre revolutionäre Phase erreicht' habe.» Seume finns representerad bland de mer än sextio »revolutionära» författarna, men också Kant och Fr. Schlegel! Det är ett ohållbart tillvägagångssätt, hävdar Stephan som riktar ett påfallande skarpt angrepp mot Hermand: »So sehr es zu begrüßen ist, das vergessene und sonst kaum erreichbare Texte einem breiteren Publikum zugänglich gemacht werden, so sehr ist es zu bedauern, dass das Spezifische der einzelnen Positionen durch Auswahl und Zusammenhang verwischt und durch Verfälschung eine Pseudotradition geschaffen wird, auf die der Leser 'stolz' sein soll.» (Jfr min uppsats Tysk litteraturvetenskap under debatt, där Hermands epoköversikter närmare diskuteras. Samlaren 1973, s. 95 ff.)

Inge Stephans bok lägger en stadig grund för all fortsatt Seumeforskning. Han summerar vad man vet om Seumes liv och utveckling (1763–1810) – rörande hans biografi må här nämnas att han var av enkel härkomst, läste teologi i Leipzig, tvangs bli soldat i Amerika, vistades i Polen och i Ryssland samt fortvandrade till Syrakusa liksom genom de nordiska länderna; »unter seinen Zeitgenossen galt Seume vorwiegend als 'der berühmte Wanderer'.» Det mesta av vad Seume skrivit är i jagform och berättar om hans personliga erfarenheter. »Dennoch ist die Schilderung eigener Schicksale und Erfahrungen nie Selbstzweck.» Det politiskt-sociala engagemanget kännetecknar hela Seumes litterära verksamhet. Hans aforistiska Apokryphen har tagits till intäkt både för en reaktionär nationalism och en tysk jakobinism, framhåller Stephan. Själv ger han en genetisk framställning av Seumes filosofiskt-politiska åskådningar; därtill ansluter sig en undersökning av dennes uppfattning om dikten och om diktarens roll i samhället. Slutligen, före den massiva notapparaten och en Seume-bibliografi som tydligen skall vara fullständig, behandlas Reisebericht und Aphorismus als Formen der politischen Dichtung bei Seume, ett speciellt intresseväckande kapitel. Med sina postumt publicerade Apokryphen (tillkomna 1806/07) skapade Seume sitt fullödigaste verk. »Die *Apokryphen* stellen die letzte Stufe eines

fortwährenden sprachlichen Abstraktions- und Reduktionsprozesses dar.» Stephans studium av dessa formelaktiga utsagors innebörd liksom av hela författarskapets politiska tematik för fram till ett konstaterande, »dass Seume ebensowenig wie Forster, Knigge und Rebmann einfach zum 'Bahnbrecher der Demokratie' und 'deutscher Republikaner' erklärt werden kann». Det må tillfogas att all vetenskaplig objektivitet som präglar denna första monografi över Seume inte hindrar dess författare från att ge uttryck åt en välbefogad respekt för mannen och hans gärning.

Ulf Wittrock

Gunnar Balgård: *Carl Jonas Love Almqvist – samhällsvisionären*. Sveriges Radios förlag. Sthlm 1973.

Ulla-Britta Lagerroth – Bertil Romberg: *Perspektiv på Almqvist*. Rabén & Sjögren. Sthlm 1973.

Gunnar Balgård's bok vill ge en populär bild av Almqvists författarskap med tyngdpunkten på det »samhällsvisionära» draget. Synpunkten är ju för all del inte ny – redan på 20-talet dryftades arten och graden av Almqvists »radikalism» av Olle Holmberg, Henry Olsson och framför allt Algot Werin – men den är intressant nog. Resultatet har också blivit ett medryckande skrivet och hyggligt kompilat.

Några konstigheter bör dock noteras. Med amatörens friska aptit kastar sig Balgård onödigt ofta över stora och krångliga frågor. Han berättar vad »litteraturhistoria» är och vad »litteratur» bör vara (s. 41) och konstaterar om Almqvist: »Hans arv har förvaltats av litteraturhistoriker. Det kan i realiteten sägas ha blivit Almqvists verkliga öde» (s. 38). Denna omständighet kan Balgård egendomligt nog inte annat än beklaga, och hans mästrande attityd mot forskarna av facket gör inte sällan ett obehagligt pretentiöst intryck. Att räkna upp Balgård's intressanta missförstånd skulle föra för långt. Men åtskilliga av dem tycks bero på en viss ovilja mot preciserade definitioner. Redan i förordet blandar Balgård ihop två så olika saker som »värdering av en diktares värderingar» och »analys av en diktares värderingar». Mot Sven Linnér och Bertil Romberg går han längre fram (s. 44) i en häftig polemik som lätt hade kunnat undvikas, om Balgård hade besinnat skillnaden mellan »intuitiva» och »källkritiska» metoder. Inte oväntat tycks Balgård helhjärtat ansluta sig till Stig Jägerskiölds huvudsakligen på intuition byggda hypotes om Almqvists oskuld i den bekanta åtalsfrågan 1851.

Under Ulla-Britta Lagerroth's ledning har Rabén & Sjögren's utmärkta »Perspektiv»-serie nu nått fram till volym nr 6 som är ägnad Almqvists liv och

författarskap. Tillsammans med Bertil Romberg har huvudredaktören plockat samman 25 dokument och studier, varav de flesta är gamla bekanta – fast i många fall grundligt omarbetade – medan ett halvt dussin bidrag har nyskrivits för denna bok. Av särskilt dokumentariskt intresse inom den senare kategorin är ett par intervjuer med Alf Sjöberg om hans uppsättningar av Amorina och Drottningens juvelsmycke samt med Lars Johan Werle och hans medarbetare om tillkomsten av operan Tintomara.

Avsnittet »Mannen och eftermälet» börjas och avslutas av Romberg som inleder med ett montage ögonvittnesskildringar och avrundar med en nyskriven översikt av Almqvistporträtt i svensk dikt. Däremellan ett par klassiker – ett väl valt klipp ur Ruben G:son Bergs bok om Almqvist i landsflykten och Algot Werins uppsats »Brottslingen Almqvist» (vars synpunkter från 1930 i allt väsentligt bekräftas av Per-Edwin Wallén i en mot Jägerskiöld starkt kritisk, tidigare opublicerad uppsats) – samt ett par personliga vittnesbörd av Artur Lundkvist och Folke Isaksson; här till Ulf Wittrock's utredning av Ellen Keys betydelse för sekelskiftets Almqvistrenässans.

Detta är ju mycket nog. Ändå saknar jag två i sammanhanget viktiga tidshistoriska dokument: Ellen Keys essä om »Sveriges modernaste diktare» 1894 och Heidenstams tal vid gravstenen på Solna kyrkogård 1901. De ger perspektiv på inte bara Almqvist utan också på Strindberg så till vida att de i all anspråkslöshet bidrog till att utlösa Strindbergsfejden. Dessutom är de numera svåråtkomliga.

I avdelningen »Konstnären och samhällsreformatorn» behandlas Det går an från olika synpunkter av Karin Westman Berg och – i en nyskriven uppsats – Per Olov Svedner. Songes-problematiken ventileras i ett par 50-talsstudier av Arne Bergstrand och Lennart Breitholtz, och Amorina skärskådas ur marxistisk synvinkel i en kollektivt tillkommen artikel från 1970 av Eva Adolfsson, Maria Bergom-Larsson, Ulf Eriksson och Ola Holmgren. Som betydligt fräschare – inte minst språkligt – upplever jag personligen dock Henry Olsson's uppsats om composition och huvudteman i Drottningens juvelsmycke, ett vitaliserat utdrag ur den berömda studie som första gången kunde läsas i Samlaren 1919.

Förutom klargörande ingresser till varje bidrag svarar emellertid utgivarna själva för två av de tyngst vägande uppsatserna. Bertil Romberg har tryckt om en studie från 1968 med den almqvistiska rubriken »Ett helt af omväxlande dramatisk och episk form» som med utgångspunkt från Amorina och Drottningens juvelsmycke behandlar framställningsformens växling mellan författarens episka insatser och romanpersonernas drama-